

הרב יהודה זולדן

“ראש גלות מזכרים, נשיא מנקבות”

א. היקף הסמכות

הגמי בסנהדרין ה, ע"א דנה בהיקף הסמכויות של נשיא וראש הגלות והיחס ביניהם. את מסקנת הגמי מסכם הרמב"ם בהל' סנהדרין ד', יג-יד: "ראשי גלויות שבבבל במקום מלך הם עומדים ויש להם לרדות את ישראל בכל מקום ולדון עליהם בין רצו בין לא רצו, שנאמר: 'לא יסור שבט יהודה' (בראשית מ"ט, י), אלו ראשי גלויות בבבל.

כל דיין הראוי לדון, שנתן לו ראש גלות רשות לדון, יש לו רשות לדון בכל העולם, אע"פ שלא רצו בעלי הדינים לדון, בין בארץ בין בחו"ל. וכל דיין שנתנו לו בית דין שבארץ ישראל רשות לדון, יש לו רשות לדון בכל ארץ ישראל ובעירות העומדים על הגבולים אע"פ שלא רצו בעלי הדינים. אבל בחוץ לארץ אין רשותן מועלת לו לכוף את בעלי הדינים".

מכאן שהיקף הרשות לדון שמעניק ראש גלות, גדול יותר מאשר נשיא שבארץ ישראל. ראש גלות יכול להעניק רשות לדון בכל העולם כולל ארץ ישראל, ואילו היקף הרשות שמעניק בית דין שבארץ ישראל, מוגבל לארץ ישראל בלבד¹. ההשלכה המעשית היא, שמי שדן ללא רשות אם טעה משלם, ומי שדן ברשות, פטור לשלם אם טעה.

1. בגמרא שם הדין הוא על נשיא הסנהדרין שבא"י, ואילו הרמב"ם לא הזכיר כאן נשיא בדווקא אלא בית דין שבארץ ישראל. האחרונים העירו על שינוי זה, ועיין לקמן בהסברת שיטת הרמב"ם.
2. ר' יונתן איבשיץ בתומים בסי' ג ס"ק ו העיר שאם מדובר על תקופת שלטונו של רבי, הרי אז רומי שלטת ולא מלכי פרס? בספר בית ישי ס"י קד הסביר שמלכי פרס הם הראשונים שיסדו את המבנה הזה של ראש הגלות בימי נחמיה, ורש"י ציין את המקור ההתחלתי משם ינקו ראשי הגלויות את כוחם. ע"ע בתומים בסי' ז ס"ק א. לפי מספר דעות נחמיה היה מורע בית דוד. עיין במאמרו של שמואל הכהן בספר: ממשה עד עזרא, עמ' 249-276. בעל סדר עולם זוטא הקדים את מוסד ראש הגלות, ולפיו ראש הגלות הראשון היה שאלתיאל בנו של יכניה מלך יהודה. הגר"א בפירושו לדברי הימים א', ג', כב כתב שראש הגלות החל מאליועיני הנזכר בפסי' שם. ע"ע בדברי הראי"ה קוק באר אליהו ס"י ג ס"ק כו.

ב. טעמי ההבדל שבין נשיא לראש גלות

רש"י בסנהדרין ה', ע"א תולה את סיבת ההבדל בין נשיא לראש גלות בכך שמעמדו של ראש גלות הוא שלטוני ביסודו, והוא יונק את כוח שלטונו ממלכי פרס², בו בזמן שנשיא בארץ ישראל, מעמדו הוא כראש ההנהגה התורנית הבכירה ביותר, ושררתו השלטונית מועטת. מאחר שמדובר על הענקת רשות לדון, ולא על עצם הסמיכה, הרי שזהו דבר שתלוי ברשות השלטונית, ובה היה כוחו של ראש הגלות גדול יותר, מאשר הנשיא שבארץ ישראל.

רבנו תם בתוסי' שם בד"ה דהכא, כותב שבנושאים הקשורים להפקעת ממון, שיש בהם עניין של רדייה ושררה, עדיפים ראשי גלויות שבבל על נשיאים שבא"י מאחר "דראש גולה מזכרים ונשיא שבארץ ישראל מנקבות כדאמר בירושלמי".

כוונת תוסי' לירושלמי בכלאים ט', ג ובכתובות י"ב, ג שם מסופר על רבי שהיה עניו גדול, והיה מוכן לעשות כל שיבקשו ממנו, חוץ מאשר לוותר על הנשיאות. אך אמר שאם יעלה רב הונא ראש הגלות לארץ ישראל, לו הוא מוכן לוותר על נשיאותו. הטעם לכך הוא: "דהוא פן יהודה ואנא פן בנימין, דהוא פן דכריא ואנא פן נקבתא".

כוונת רבי הייתה לומר שראש גלות עדיף ממנו מאחר שראש הגלות משבט יהודה, והוא הנשיא משבט בנימין, ראש הגלות הוא מהזכרים של בית דוד, ואילו הוא הנשיא, מהנקבות של בית דוד. כך פירשו תוסי' הרא"ש, בשו"ת הרא"ש כלל י"ח, יז וכלל צ"ט, א, תוסי' שאנץ, רבינו יהונתן מלוניל, תלמיד הרמב"ן, הנימוקי יוסף בסנהדרין שם, הרמב"ן בספר הויכוח עמי' שה (הוצאת מוסד הרב קוק), ועוד ראשונים נוספים. אף הפני משה בירושלמי שם מפרש בדרך זו³.

נראה שהבנתם כך את הירושלמי נעוצה בגירסה המקבילה שבמדרש בראשית רבה פרשה ל"ג, ג: "דהוא פן יהודה ואנא פן בנימין, דהוא פן דכריא דיהודה ואנא פן נקבתא".

התוספת 'דיהודה' היא רק בגירסת המדרש ולא בגירסאות הירושלמי. רש"י בפירושו למדרש שם איננו גורס מילה זו. גם באיגרת רב שרירא גאון אות פה (נוסח ספרדי, הוצאת מכון לב שמח, ירושלים תשי"ן) כתוב: "הוא פן רבביא דיהודה פן דכריא, ואנא פן דנקבתא דנקביא".

בגירסת הירושלמי בכלאים ובכתובות ובתוסי' שלפנינו לא נזכר כלל המושג "בית דוד" או "יהודה", בנימוק השני של רבי, אלא נכתב באופן כללי – זכרים ונקבות.

נקודת המחלוקת בין רש"י לתוסי' היא, מה נותן את הכוח השלטוני לראש הגלות. שני מרכיבים בפנינו, והשאלה היא מה יותר דומיננטי מביניהם.

3. על עומק העניין עמד ר' צדוק בליקוטי מאמרים עמי' ס. בתקנת השבין, עמי' 23-24 עומד על הקשר שבין מייסדי התורה בא"י בזמן בית שני ואחריו עזרא והלל, בעקבות דברי ההספד על הלל, שאמרו עליו "הי חסיד, הי עניו, תלמידו של עזרא" (סנהדרין יא, ע"א).

א. היותם של ראשי הגלויות מדוד, כפי שדורשת הגמ' מהפסי "לא יסור שבט מיהודה".

ב. מתן הרשות ממלכי הגוים לשלוט בפועל.

רשיי סובר שהיותם של ראשי גלויות מזרע דוד, הוא שלטון בכוח, בפוטנציאל. מה שמעניק חיות בפועל לאותם צאצאי מלכות דוד, היא הסמכות השלטונית שנותנים להם מלכי הגוים, והיא הסיבה לכך שיש לראש הגלות כוח שלטוני גם בארץ ישראל.

תוסי' סובר שהקובע הוא היותם של ראש הגלות מדוד, מפני שלא תהיה כל משמעות אם ראשי גלויות לא יהיו מדוד, ביחס למתן הרשות לדון.

דברים ברוח זו כתב הריא"ה הרצוג בתחוקה לישראל ע"פ התורה, ח"ב, עמ' 88-89; בבית ישי ס"י קד. והרב דוד יצחק מן בבאר מרים על הלי מלכים א', ג, עמ' יא-יב.

היד רמה, רבינו יונה והר"ן בסנהדרין שם, נוקטים כתוסי' אך לא מביאים נימוק מדוע ראשי גלויות עדיפים על נשיא.

מפרשי הרמב"ם בהלי סנהדרין ד', יג-יד שהובאו לעיל, הרדב"ז וההגהות מימוניות הסבירו את נימוקו של הרמב"ם על פי האמור בירושלמי. אך נראה שברמב"ם עצמו אין כל ביסוס לכך. הרמב"ם לא הזכיר כלל את עניין הזכרים והנקבות בהלכה זו, והמדקדק בלשונו יראה שהוא אף לא אמר שאת הרשות לדון בארץ ישראל מעניק הנשיא בדווקא, אלא כתב שהרשות ניתנת ע"י בית דין שבארץ ישראל. דווקא קביעתו של הרמב"ם שראשי גלויות במקום מלך הם עומדים מתאימה לשיטת רשיי המדגיח את מקור כוח השררה והשלטון שיש לראש הגלות, ממלכי פרס. מלבד זאת, כשהרמב"ם עסק בהלי סנהדרין ב', א-ג בתכונות הנדרשות וביחוס של חבר סנהדרין והעומד בראש, לא ציין הרמב"ם שנישא הסנהדרין צריך לבוא משבט יהודה. לעומת ראש הגלות שמעמדו הוא שלטוני במהותו ולא תורני.

כך כתב הרמב"ם בפהמ"ש לבכורות ד', ז:

"ראש הגלות הממונה בבבל ואין צריך להיות חכם, וראש ישיבה ממונה בא"י. ואם נקט רשות מראש הגולה הרי הוא המועיל בכל מקום בא"י ובחו"ל לפי שדינו של ראש הגלות על כל ישראל כדינה של מלכות שאונסת ומכרחת, הרי קראו רחמנא שבט, ואמרו ז"ל לא יסור שבט מיהודה; אלו ראשי גלויות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט, ר"ל אונס ותגבורת. הלא תראה שאין אנו חוששים לחכמתו אלא ליחסו, וממנים אותו בהסכמת אנשי מקומו בלבד".

נוסף לכך, הרמב"ם בהלי סנהדרין ד', א כתב שמשם רבינו סמך את יהושע ביד שנאמר: "ויסמוך את ידיו עליו ויצוהו" (במדבר כ"ז, כג), וכן סמך שבעים זקנים ושרתה עליהם שכינה, אך לא ציין שסמכם ביד ממש. ההסבר לכך הוא שיד משמעותה שררה ושלטון, ויהושע באופן מיוחד היה מנהיג שלטוני וראש הסנהדרין, ולכן נסמך ביד. (ע"ע בכלי יקר שם). שבעים הזקנים לא זקוקים לסמיכה ביד, מאחר שתפקידם

הוא תורני ולא שלטוני במהותו. (ע"ע בשו"ת אגרות משה חו"מ א', א, ובשו"ת שרידי אש ד', עמי קלט).

ג. ראש גלות והנשיא מיהודה

במקורות אחרים מצינו שראש גלות הוא מיהודה. הירושלמי ביומא ז', א והירושלמי סוטה ז', ו דן בקריאת התורה ביו"כ ע"י הכהן הגדול, ובחקהל ע"י המלך. הירושלמי שם מסביר שעל אף שבדרך כלל בני אדם הולכים למקום בו ספר התורה, כאן מולכים את ספר התורה מהעזרה לעזרת נשים, מאחר שהכה"ג והמלך הם אנשים גדולים חשובים, והתורה מתכבדת בהם שמביאים אותה אצלם. שואל הירושלמי, מצינו שבבבל גם מולכים את ספר התורה אל ראש הגלות על אף שלפעמים אינם גדולים וחשובים (ע"פ פני משה), בתורה ובמצוות? (ע"פ קרבן העדה). ומשיב הירושלמי:

"אפר ר' יוסי ב' ר' בון על ידי שזרעו של דוד פשוטע שם אינון עבדין לו כפנהג אבתהון".

וכוונתו לומר, שמאחר והם מזרע דוד הם נוהגים כמנהג אבותיהם. גם במסכת שבת נה, ע"א נאמר: "הא פר עוקבא וביית דינן ק"י"ס (כך גירסת רב שרירא באגרתו, בשונה מהגירסא שבגמ' שלפנינו – מר עוקבא אב בי"ד), שנאמר 'ביית דוד כה אפר ה' דינן לבוקר פשפט'. (ירמיהו כ"א, יב)", ואף מכאן יש ללמוד שהם מבית דוד. יחד עם זאת לא מצינו שכתוב שהם דוקא מהזכרים של בית דוד.

באשר ליחוסו של הנשיא מצינו ששושלת הלל ורבי בתוכם, מתייחסים לבית דוד. בבראשית רבה צ"ח, ח נאמר שמצאו מגילת יוחסין בירושלים ושם נאמר שהלל בא מדוד. מכאן שכל השושלת שיצאה ממנו, ובהם רבי, הייתה מדוד. בגמ' בשבת נו, ע"א נאמר שרבי בא מדוד ועל כן הוא מהפך בזכותו של דוד⁴, ובגמ' בכתובות סב, ע"ב נאמר שרבי הוא מבני שפטיה בן אביטל אשת דוד. מקור זה סותר את ההבנה הקודמת שרבי הוא מהנקבות של בית דוד⁵. אך יש לומר שהכוונה שהוא איננו מזרע

4. עניין זה שימש מקור לשמועה בשם החתם סופר, שרבי לא כתב מסכת לחנוכה מאחר שהייתה לו קפידיא על בית חשמונאי שמלכו והם לא מבית דוד, וכהערת הרמב"ן לבראשית מ"ט, ג. אך כבר דחה שמועה זו הרב משה צבי נריה זצ"ל בספרו צניף מלוכה, עמ' 177-182. על דבריו שם יש להוסיף את דברי ר' יהונתן איבשיץ ביערות דבש דרוש יז, עמי רסג, הכותב שכל זרע הכהונה הם מנקבות של שבט יהודה, מאחר ואהרן הכהן היה נשוי לאלישבע אחות נחשון בן עמינדב (שמות יז, כג), שהיה אחר כך גם נשיא שבט יהודה. כך כתב גם ר' צדוק בפרי צדיק בראשית, עמ' 137.

5. על כך העירו ביפה תואר במדרש שם, ועיין משי"כ עליו הרש"ש שם וכן במתנות כהונה שם. ע"ע בתורה שלמה לפי יוחי כרץ ז', עמ' 1804, ובברכי יוסף חו"מ סי' א ס"ק ג, כתב שאולי יש כאן מחלוקת התלמודים. ע"ע במרגליות הים בסנהדרין ה, ע"ב אות טו. בהגהות ר' יעקב עמדין להוריות יא, ע"ב מסביר שרבי מהנקבות של בית דוד מזרע שלמה ומהזכרים של שפטיה בן אביטל. ואילו ראש הגלות היה מזכרי בני שלמה. בספר דבר משה (רוזמרין) לסנהדרין אות לו, כתב שגם אם נשיא יהיה מזכרים של בית דוד, עדיין ראש גלות עדיף ממנו, משום שעצם השררה באה לו מכוח היותו מהזכרים.

בת שבע, ושלמה בנה, שממנו יצא שושלת המלוכה, והרי "אין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד" (הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, עמי קמה מהדורת ר"י שילת, ספר המצוות לא תעשה שס"ב⁶). הזכר האמור הוא שלמה בן דוד ובת שבע, ואילו רבי בא מאשה אחרת של דוד, לא בת שבע.

באשר לנשיאים האחרים שאינם משושלת הלל, לא מצינו שהם התייחסו לשבת יהודה בדווקא. הדברים הללו עולים גם מהצגת הדברים בגמ' בסנהדרין כאן. המקור להיותם של ראש גלות ונשיא מיהודה הוא הפסוק בברכת יעקב ליהודה (בראשית מ"ט, י).

"לא יסור שבט מיהודה" – אלו ראשי גלויות בבבל, "וימחוקק מבין רגליו" – אלו בני בניו של הלל.

אם ההקבלה הייתה שווה, היה צריך להיות: אלו ראשי גלויות בבבל, ואלו נשיאים שבארץ ישראל. הברייתא הקבילה רק בין הנשיאים משושלת הלל שרק הם כאמור היו מבית דוד, ולא כל הנשיאים היו מבית דוד.

כך כותב בשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' ד: "ראש הישיבה סמוך בארץ ישראל, נשיא קרינן ליה בין שהיה מזרע דוד... בין שאינו מזרע דוד כמו ר' אלעזר בן עזריה נשיא⁷ והוא כהן⁸".

ואכן, מלבד ר' אלעזר בן עזריה, שהיה נשיא במקביל לשושלת הלל, הנשיאים שקדמו להלל לא היו מזרע דוד.

בני בתירא שויתרו על נשיאותם להלל, לא היו מבית דוד. אם נניח שרי יהודה בן בתירא הוא מצאצאיהם, הרי שהוא מעיד על עצמו שהוא משבט אפרים. (סנהדרין צב, ע"ב)⁹ כמו כן, גם הנשיאים שהיו לפניו, בתקופת הזוגות, (נשיא ואב בית דין) לא היו משבט יהודה. במשנה בחגיגה יז, ע"א (וכן במשנה באבות א', ד-טו) מופיעה רשימת הנשיאים. יוסי בן יועזר, יהושע בן פרחיה, יהודה בן טבאי, שמעיה והלל. על חלקם ידוע שמוצאם לא משבט יהודה כלל. על יוסי בן יועזר אומרת המשנה בחגיגה יח, ע"ב שהיה כהן – "חסיד שבכהונה". על יהושע בן פרחיה נאמר (בילקוט שמעוני במדבר רמז תשסא) ששרף פרה אדומה בבגדי כהן גדול. שריפת הפרה היא ע"י כהן. (במדבר י"ט, ח ומפרשים; משנה פרה ג', א-י; רמב"ם הל' פרה אדומה ג', ב). על שמעיה מסופר שהיה מצאצאי גרים, מבני בניו של סנחריב. (גיטין נו, ע"ב; יומא עא,

6. על הדגשת הרמב"ם זרע דוד ושלמה עיין במאמרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג בספר: מנחה לאיש, (ספר היוכל לרב אי"ש דולגין), עמי 414-472.

7. התוסי בסנהדרין יא, ע"ב בד"ה בתר מתייחס לראבי"ע כנשיא, אך העיר במרגליות היס שם אות יד שלא מצא בחז"ל בשום מקום שראבי"ע נקרא נשיא, וכן לא נקרא ירבן, אלא נזכר שהושיבוהו בישיבה (זבחים יא, ע"ב) כריש מתיבתא (ברכות כח, ע"א).

8. ראבי"ע היה עשירי לעזרא שהיה כהן – ברכות כז, ע"ב.
9. על בני בתירא, עיין גדליה אלון: מחקרים בתולדות ישראל חלק א', עמי 263-267.

עייב ברשיי). על רבן יוחנן בן זכאי שהיה נשיא לאחר החורבן, בתקופת שושלת הלל הזקן¹⁰, מסופר שהיה כהן¹¹.

מכאן שאין כל הכרח וחיוב הלכתי, שנשיא הסנהדרין יהיה משבט יהודה¹², אם כי מצינו מלכים שישבו בסנהדרין כדוגמת דוד המלך. “ושב בשבת התחכמוני” (שמואל ב, כ"ג, ה; עייב סנהדרין כא, עייב ורמב"ם פהמי"ש לאבות ד, ד). עניין זה קשור לסוגיה האם מושיבים מלך בסנהדרין (סנהדרין יח, עייב¹³). תפקידו של הנשיא כראש הסנהדרין הוא להורות לעם חוק ומשפט כהגדרת הרמב"ם בהלי ממרים א, א, ולא מצינו שעליו לעסוק בענייני מלוכה. ממילא אין כל הכרח שהוא יהיה מבית דוד. אם כי כבעל התפקיד הבכיר ביותר בארץ ישראל הייתה לו שררה שלטונית מדינית מועטת¹⁴.

10. על נשיאותו של ריב"ז עיין ברשיי ראש השנה לא, עייב ד"ה ומיבנה; שבת נד, עייב תוד"ה הוה; ביצה כג, עייב תוד"ה תליסר. בגיטין נו, עייב מסופר שריב"ז מבקש את שושלת רבן גמליאל כדי שלא תכלה שולטנות בית דוד (עייב רשיי שם). עייב בשו"ת שרידי אש חלק ד, עמי קמד-קמה; גדליה אלון: מחקרים בתולדות ישראל חלק א, עמי 253-255; רפי יעקובי בספר יתהילות שפרי, עמי 102-103 בפרק: ריב"ז – הכהן ששימש כנשיא.

11. על היות ריב"ז כהן – שבת לד, עייב רשיי ד"ה תורמסי תרומה, כותב שריב"ז היה כהן, אך במנחות כא, עייב בתוסי ד"ה שהכהנים, כותב שריב"ז לא היה כהן. (התייחס לכך גם הרב צ"פ פרנק במקראי קודש פורים, עמי קמא). עייב בתולדות תנאים ואמוראים חלק ב, עמי 681; פרופ' דניאל שורץ במאמרו: האם היה ריב"ז כהן? סיני פח (תשמ"א) עמי לב-לט. על חזקיה מלך יהודה המקבל את פני ריב"ז עייב הגמ' בברכות כח, עייב עיין בצלי"ח שם "להראות לו שאין לדוד המלך תרעומת עליו שקיבל הנשיאות ולא היה מזרעו". ועייב עין איה שם אות לח; שמועות ראיה, מצורע תרפיט; רי צדוק הכהן מלובלין בליקוטי מאמרים, עמי קיט, עייב: "התחלת תושבע"י עייב עזרא שהיה כהן, וכן אחר החורבן עייב ר' יוחנן בן זכאי הכהן".

12. טענה זו שלא מצינו שהנשיאים היו משבט יהודה דווקא, טוען בשו"ת משפטים ישרים ס"י תכב, לפיו ברור שרבי היה משבט יהודה, ובדרך כלל כשמוזכרים יחוס הכוונה לזכרים. לדבריו, רבי התכוון לומר שלראש הגלות יש שררה מן הדין, ולנשיא רק ריח שררה. המילים "זכרים" ינקבות", הם רק ביטויים למעמד שלטוני ולא ליחוס משפחתי.

13. על הפסי: "הכלילי עינים מייני" (בראשית מ"ט, יב), נדרש בבראשית רבה צ"ח, י שרובה של סנהדרין היו מיהודה. ברות רבה ב, ב נאמר ששיקור סנהדרין היו מיהודה. גם לפי מדרש זה אין הכרח שנשיא הסנהדרין יהיה מיהודה ואף הרמב"ם שדן בכך בהלי סנהדרין ב, א-ב כתב שמצוה להיות בסנהדרין גדולה גם כהנים ולויים, ואם כולם ישראלים, הרי זה מותר. מ"מ גם מדבריו אין כל הכרח שנשיא הסנהדרין יהיה מיהודה.

מצינו זיקות נוספות בין הסנהדרין ובין שבט יהודה בדברי הגמ' בזבחים נד, עייב האומרת שמקום מושב הסנהדרין בלשכת הגזית הוא בנחלת שבט יהודה ואילו השכינה בחלקו של בנימין. כמו כן בגמ' בסנהדרין יא, עייב שאין סנהדרין מעברין את השנה אלא ביהודה. אך עדיין אין ללמוד מכאן שיש הכרח לומר שנשיא הסנהדרין הוא מיהודה. בשאלת נשיא הסנהדרין האם הוא מיהודה, עיין בספרו של פרופ' יעקב בלידשטיין: עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, עמי 46-54, ובמאמרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג בספר: ישועות עוזו (ספר זכרון לרב עוזי קלכהיים זצ"ל), עמי 329-335.

14. בשו"ת חתם סופר או"ח ס"י יב ד"ה והיינו, כותב בשם המהרשדים והובאו דבריו במגן אברהם או"ח סוף ס"י נג, שרק מהלל עברה הנשיאות בירושה, ולא בשל היותם בעלי כתר תורה אלא שמאחר

ד. זכרים ונקבות – האמנם הכוונה ליחוס?

1. שיטת הירושלמי

הדברים דלעיל מזקיקים עיון נוסף בירושלמי בכלאים ט', ג ובמקבילה בירושלמי בכתובות י"ב, ג. מהדברים לעיל עולים מספר נקודות:

1. בירושלמי עצמו לא כתוב מפורשות שהמושג "זכרים ונקבות" מדבר בהכרח על יחוסם של הנשיא וראש הגלות.
2. אין הכרח הלכתי שהנשיא יהיה משבט יהודה כלל, ומהנקבות, ומאידיך לא מצינו שכל ראשי הגלויות היו מהזכרים של בית דוד.
3. האם יש ללמוד מאמירה זו של רבי, הלכה כ"כ עקרונית באשר לתוקף נתינת הרשות של ראש גלות והנשיא לדון, בו בזמן שזה לא הנושא כלל בסוגית הירושלמי?
4. גם היותו של ראש גלות מהזכרים והנשיא מהנקבות לא מסביר עדיין מדוע היותו משל הזכרים מעניקה לו תוקף שלטוני גדול יותר ממי שבא מהנקבות? מדוע מי שבא מנקבות הוא פחות מבחינה שלטונית ממי שבא מהזכרים? מה כל העניין הזה קשור להיקף הרשות לדון שמעניק ראש גלות לדיין?

אשר על כן נראה להציע פירוש אחר בירושלמי בכלאים ט', ג ובירושלמי בכתובות י"ב, ג ובשיטת רבנו תם שלא כתב מפורשות שהזכרים והנקבות קשורים ליחוסם לבית דוד¹⁵.

בבבלי בהוריות יא, ע"ב נאמר:

"בעא פיניה רבי פרבי חייא: כגון אני פהו בשעיר?
אפר ליה הרי ציתך בבבל. איתניביה. עלכי ישראל
ועלכי בית דוד אלו פבואים לעצמם ואלו פבואים
לעצמם? אפר ליה התם לא כייפי אהדדי, הכא אן
כייפון להו לדידהו. רב ספרא פתני, הכא בעי פיניה
רבי פר' חייא: כגון אני פהו בשעיר? אפר ליה התם
שבט זהכא פחוקק, ותניא 'לא יסור שבט פיהודה'
זה ראש הגולה שבבבל שחודה את ישראל כפקל,
'פחוקק פבין רגליו' אילו בני בניו של הלל שעלפדים
תורה לישראל ברביס".

¹⁵ ושלטון בית הורדוס היה שלילי, השלימו חז"ל את כתר המלכות ע"י נשיאי התורה שהיו מזרע דוד והם הורישו לבניהם מטעם שלטון המלכות ולא מטעם התורה. הוכחתו היא מהגמי בהוריות יא, ע"ב שרבי שאל מהו בשעיר ומכאן שראה בעצמו גוף שלטוני. נראה שלזה התכוון רש"י באומריו שלנשיא בא"י יש שררה מועטת. כך כתב גם שם בסי' יג ד"ה ע"כ דברתי. ועי' בפסד"ר י עמי לח ד"ה מדברים אילו, הדין בדברי החת"ס הללו.
15. את הבסיס להצעה הציע ר' נתן בר הי"ו, אברך בישיבת ההסדר בנוה דקלים בעת שנלמדה בישיבה, סוגיית הגמרא בסנהדרין ה, ע"א.

שאלתו של רבי היא ביחס לקרבן חטאת של נשיא, שהוא שעיר זכר תמים. כך נאמר בויקרא ד', כב-כג:
“אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצוות ה' אלוקיו אשר לא תעשינה בשגגה ואשם... והביא את קרבנו שעיר עזים זכר תמים”.

במשנה בהוריות י, ע"א נאמר שהנשיא האמור בפסוק הוא המלך מאחר שהוא ראש השררה בעם ישראל ומעליו יש רק את ה' אלוקיו. הגמ' בהוריות יא, א-ב דנה אם גם נשיא שבט מביא חטאת שעיר? ותשובתה ששעיר מביא רק מי שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. ומכאן שאין הכרח שהמילה “נשיא” בפסוק עוסקת דווקא במלך, אלא בכל מי שהוא בעל שררה גבוהה נישא ומורס מעם, שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. ובעקבות כך שאל רבי את שאלתו, מה היה מעמדו בהקשר זה בזמן שביהמ”ק היה קיים.

כל זה בניגוד לקרבן חטאת שמקריב הדיוט. הדיוט מביא שעירה נקבה תמימה. כך נאמר בויקרא ד', כז-כח:
“ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ בעשותה אחת ממצוות ה' אשר לא תעשינה ואשם... והביא קרבנו שעירת עזים תמימה נקבה”.

אצל הדיוט לא נאמר הביטוי ‘אלוקיו’, ומכאן שמי שלא עומד בקריטריון שאין על גביו אלא ה' אלוקיו, מביא שעירה נקבה כהדיוט גם אם יש לו מעמד בכיר, ושררה מסוימת. זוהי גם תשובתו של ר' חייא לרבי¹⁶. מאחר שאנו כפופים לראש גלותא מבחינה שלטונית, אזי לו ביהמ”ק היה קיים, היה עליך להקריב שעירה כהדיוט, על אף מעמדך¹⁷.

16. גם בירושלמי כלאים ט', ג בו עוסק התוס', הדין הוא בין רבי לרי' חייא. המשך המעשה היה שרי' חייא אמר לרבי שראש הגלות בא לארץ ואז נתכרכמו פניו של רבי, מאחר שהוא עצמו אמר שבמצב שכזה הוא יותר על נשיאותו. לבסוף אמר לו ר' חייא שכוונתו הייתה שארונו של ראש הגלות בא לארץ, ועל מהתלה זו הוא ננוף, ולא בא לבית המדרש שלושים יום. גם במועד קטן טז, ע"א מסופר על רבי שנידה את ר' חייא למשך שלושים יום, מאחר שעבר בגלוי על תקנת הנשיא. שם גם הוא קורא לו בלשון גנאי “עייא”. ייתכן שמערכת הקשרים המורכבת ביניהם, עד שרבי נאלץ לנדודו בשל דברים הקשורים למעמדו כנשיא, קשורה לכך שרי' חייא עצמו היה מבית דוד (כתובות סב, ע"ב; ירושלמי בתענית ד, ע"ב ובעלי תמר שם).

יחד עם זאת מציינו בחגיגה ה, ע"א את ר' חייא אומר לרבי: “תיב את הכא ולא תולול בנשיאותך”. בסנהדרין לח, ע"א מרגיע ר' חייא את רבי, לאחר שבני ר' חייא אמרו שאין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות בישראל, הנשיא וראש הגלות. בראש השנה כה, ע"א מסופר שרבי שולח את ר' חייא לקדש את החודש בעין טב, “ושלח לי סימנא – דוד מלך ישראל חי וקים”.

17. כפיפות ראש הגלות עצמו לשלטון הגוים איננה פוגעת בקריטריון של “אין על גביו אלא ה' אלוקיו”. כך עולה מדברי ר' חייא שלא התייחס לעניין זה כלל, וכך עולה מפסיקת הרמב”ם בהלי שגגות ט”ו, ה: “מלך שאין עליו רשות אדם מישראל”. כך כותב המאירי בהוריות שם: “וכן יראה שאפילו היה כפוף בין האומות לא נפקע מקרבנו”.

בהקשר זה נעיר שהיה מי שפירש את שאלת רבי – “כגון אני מהו בשעיר?” שכוונתו הייתה מה מעמדי תחת מלכות אדום – רומי שנקראת שעיר. והשיב לו ר' חייא שהבעיה היא כפיפותו לראש גלות ולא לגויים מפני שכאמור זה לא פוגע בקרבן.

לשאלה אם ראש הגלות מביא שעיר, מדברי ר' חייא עולה בבירור שראש גלות אכן מביא שעיר¹⁸. באשר לשאלה אם נשיא הסנהדרין מביא שעיר, מכאן משמע שאלמלי הכפיפות לראש הגלות, היה גם הנשיא בארץ ישראל, מביא שעיר¹⁹. בשו"ת ציץ אליעזר חלק יב סי' סד כותב שזה נכון רק על פי העמדה הראשונה בגמרא בהוריות שם. אך לפי העמדתו השנייה של רב ספרא בגמרא שם, תשובתו של ר' חייא היא שדווקא על מי שהוא מלך או במקום מלך כדוגמת ראש הגלות חלים כללים אילו, אך לא על נשיא הסנהדרין. לדברי הציץ אליעזר, הרמב"ם בהל' שגגות ט"ו, ו פסק כהעמדה השנייה. שהרי כך כתב הרמב"ם שם:

"אי זהו נשיא האמור בתורה? זה מלך שאין עליו רשות מאדם מישראל, ואין למעלה ממנו במלכותו אלא ה' אלוהיו. בין שהיה מבית דוד או משאר שבטי ישראל. ואם היו מלכים רבים ואין אחד מהם עובד את חבירו כל אחד מהן מביא שעיר עזים על שגגתו".

הרמב"ם עוסק שם אך ורק במלכים ולא בשום שררה שלטונית אחרת. מאחר שראש הגלות הוא במקום מלך, אזי אף הוא נכלל בקריטריון זה.

על פי הגמרא בהוריות יא, ע"ב ייתכן להסביר שכוונת רבי בירושלמי בכלאים ט', ג לא באה ללמד על יחוסו שלו ושל ראש הגלות לזכרים או לנקבות של בית דוד, אלא באה ללמד על מין קרבן החטאת אותו הם היו מקריבים בזמן שביהמ"ק היה קיים, חטאת זכר או חטאת נקבה. ראש גלות היה מקריב משעירים זכרים, והנשיא בארץ ישראל משעירים נקבות. ראש גלות - 'בן דכמא' ונשיא - 'בן נקבתא'.

פירוש כזה לדברי ר' חייא מסביר, מדוע מעמדו של נשיא בארץ ישראל פחות מראש הגלות. הסמכות השלטונית הרמה שמעניקה לו המלכות הגויית גורמת לכך שהוא בעל המעמד השלטוני הגבוה ביותר בעם ישראל, ואין על גבי אלא ה' אלוקיו, ועל כן מביא שעיר זכר. ומאחר שנשיא בארץ ישראל לא קיבל מעמד כזה והוא כפוף לשלטונו של ראש הגלות, ממילא לא מתקיים הקריטריון של "אין על גביו אלא ה' אלוקיו" ולכן מביא שעירה נקבה.

לפי ההסבר של הראשונים בירושלמי, שני הנימוקים קשורים ליחוסם השבטי, וכפי שעולה בבירור מגירסת המדרש בבראשית רבה בפרשה ל"ג, ג. לפי דברינו בהסברת הירושלמי, רבי הטעים שני נימוקים שאין קשר מיוחד ביניהם, מדוע הוא מוכן לוותר על נשיאותו לטובת ראש גלות. הנימוק הראשון קשור ליחוס השבטי. רב

18. כך הבין מסוגיה זו השם משמואל בשו"ת אבני נור יו"ד סי' שיב אות כז בהגה, והאבני נור שם סי' שיג אות יא. כך כתב גם הרב דוד יצחק מן בבאר מרים הלי מלכים א', ג (עמ' יא), והרב משה רוזמרין בדבר משה לטנהדרין במילואים לאות קצ, והרב עזריאל חזקיהו וואלק בשערי טוהר חי עמ' רכד-רכה.

19. כך כותב החיד"א בספרו שער יוסף להוריות שם, וכך עולה משו"ת החתם סופר או"ח סי' יב ד"ה והיינו. וכן ר' חיים מבריסק (בחידושי הגר"ח [סטנסיל], עמ' קעד) וכן בעלי תמר לירושלמי סנהדרין א', ג' (בסוף).

הונא ראש הגלות מיהודה, והוא הנשיא, מבנימין. הנימוק השני לא קשור ליחוס השבטי אלא למעמד השלטוני ולמין קרבן החטאת שהם מקריבים. ראש גלות קרבן חטאת "ען דכריא", והנשיא קרבן חטאת "ען עקבתא". מצינו גם בירושלמי בהוריות ג', ב ובירושלמי בראש השנה א', א שדן על מעמדו השלטוני של דוד בזמן שברח מפני אבשלום, וגם שם הקריטריון למעמדו השלטוני הוא, מין קרבן חטאת, שהיה מקריב במצבו זה. "נשיעיהו זיה עזכר כהדיוט"²⁰.

2. רבנו תם - ראש גולה עשיר ממנו

הראשונים בסנהדרין ה, ע"א שצינו לעיל – תוסי הרא"ש, תוסי שאנץ, הנימוק יוסף, רבינו יהונתן מלוניל, תלמיד הרמב"ן – בוודאי שלא פירשו כך את הירושלמי. בדבריהם כתוב במפורש שההבחנה היא בין הזכרים והנקבות של בית דוד. אך ייתכן לומר שרבנו תם עצמו בתוסי בסנהדרין שם ד"ה דהכא, כן הבין כך, מאחר שלא כתב בדבריו את ענין מלכות בית דוד, וכן עולה מדברי רבנו תם בתוסי מקביל בחולין יח, ע"ב ד"ה כיוון.

רבנו תם בתוסי בחולין שם כתב כמו בתוסי בסנהדרין ה, ע"א ד"ה דהכא, שלענין הפקעת ממון ראש הגולה עדיף, אלא שכאן הוא איננו מפנה לדברי הירושלמי כלאים ט', ג' אלא כותב: "ואמרין בפרק ב' בהוריות (דף יא, ע"ב) נשיא שבא"י אין מביא שעיר משום דאיכא בבבל ראש גולה ועשיר ממנו"²¹. הביטוי "עשיר ממנו" בתוסי לא מובן, מאחר שעושר כלכלי לא משמש נימוק למעלה שלטונית, מה גם שרבי, שלו נאמרה התשובה ההיא, היה ידוע כעשיר מאוד, אף יותר מהמלך: "דרבו הוה עתו עשורו זלכא" (שבת קיג, ע"ב). אלא יש לפרש את זאת לא כעושר במובן הכלכלי, אלא כדברי הריטב"א בחולין שם: "דאיכא בבבל ראש גולה וחשוב ממנו"²².

נוסיף עוד שאף המאירי בסנהדרין שם נוקט בקירוב לשון לדברי התוסי, ומציין אף הוא את דברי הגמ' בהוריות כאן, ולא את נימוק הירושלמי. כך גם בשו"ת הריב"ש סי' רע"א (ד"ה רביעית). מכל מקום מהתוסי עולה שאכן הנימוק למעמדו הגבוה של ראש גלות מעל מעמדו של הנשיא הוא מפני שראש הגלות מביא שעיר זכר. התוסי שם לא כתב דברים ברורים בשאלה מה הנשיא מביא, הוא כתב על דרך השלילה, מה נשיא שבא"י לא מביא. וייתכן שהתוסי נשמר מלקבוע הלכה, בין שני

20. בהסברת דברי הירושלמי הללו, ובהשלכות העולות ממנו, עיין במאמרי: "בחירת מנהיג ציבור ומעמדו" תחומין יח, עמ' 443-445.

21. המהרש"א כאן בחידו"א עמד על השוני שבין התוסי בסנהדרין והתוסי בחולין, אך גם הוא הבין שהתוסי בסנהדרין עוסק בראש גלות שהוא מהזכרים ביהודה והנשיא מהנקבות ביהודה.

22. אולי היה מקום להציע חילופי אותיות בתוסי בחולין, ובמקום יעשיר ממנו, לגרוס יושעיר ממנו, ומבנו שהשעיר בא ממנו – מראש הגלות, ולא מהנשיא, כדברי התוסי לפני כן, שהנשיא איננו מביא שעיר.

העמדות שיש בגמרא בהוריות שם, וכפי שהסביר הציץ אליעזר שהובא לעיל. אך מאחר שבשני המקומות נאמרו הדברים בשם רבנו תם, ורוח הדברים הכללית דומה, ייתכן לומר ששתי האמירות שבשני התוס' בשם רבנו תם מכוונים לאותו דבר, וכונתו שראש גלות מביא שעיר מהזכרים, ואילו נשיא מביא שעירה מהנקבות.

הסבר זה עונה לשאלות ולהערות שציינו לעיל. אין צורך להעמיד שהנשיא הוא מבית דוד כלל, ואף לא מהנקבות, וכדוגמת בני בתירא ור' אליעזר בן עזריה שלא היו מיהודה, ומעמדם פחות מראש הגלות. מה שגורם להבדל בהיקף השלטון, הוא בשאלה מי הוא בעל המעמד היותר גבוה שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. אמירה זו של רבי אכן מסבירה היטב את הבדלי המעמדות שבין ראש הגלות ונשיא הסנהדרין.